

Исабеков И.Н., Назарбек уулу М.

**ЧАТКАЛ ТОПОНИМДЕРИНДЕ МОНГОЛ ТИЛИНИН
КАТМАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Исабеков И.Н., Назарбек уулу М.

**ОТРАЖЕНИЕ МОНГОЛЬСКОГО ЯЗЫКОВОГО ПЛАСТА
В ТОПОНИМИИ ЧАТКАЛА**

I.N. Isabekov, Nasarbek uulu M.

**THE REFLECTION OF MONGOLIAN LANGUAGE PLAST
IN THE TOPONYMY OF CHATKAL**

УДК: 801.3/81:39

Бул макала Чаткал топонимдеринде монгол тилинин катмарынын чагылдырылышы каралат.

Негизги сөздөр: *топонимдер, көл, монгол тили, аймак, тарых, байыркы.*

В этой статье рассматривается отражение монгольского языкового пласта в топонимии Чаткала.

Ключевые слова: *топонимы, озеро, монгольский язык, территория, история, древний.*

This article discusses the reflection of the mongolian language plast in the toponymy of Chatkal.

Key words: *place names, lake, Mongolian language, territory, history, ancient.*

Кыргыз жана монгол тилдеринин бири-бири менен болгон карым-катышы жөнүндө көрүнүктүү түркологдор өз учурунда жазып кетишкен [2, 17-20-бб., 3, 53-б., 6, 19-б., 7, 1-5-бб.].

Белгилүү топонимист Д.Исаев «Кыргызстанда монгол тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер бир кыйла көп учурайт. Мындай болушу толук мыйзам ченемдүү көрүнүш, анткени орто кылымдарда бул территориядагы топонимдердин түзүлүш процессине башка ар кандай элдер менен катар монгол урууларынын да зор рол ойногондугу тарыхый окуялардан улам белгилүү» деген пикирин айткан [3, 53-б.].

С.М. Шамшиева «Монгол тилинен кирген топонимдер кыргыз тилине бир канча тарыхый шарттардын негизинде келип кирген» деген оюн билдирген [8, 66-б.].

Ырас, монгол тилдик катмары Чаткал районунун аймагында да учурайт.

Алсак, Чаткол (Чаткал), Каранкол, Мыянокл, Чоңкол деген топонимдер «кол» деген монгол сөзү аркылуу чечмеленет. Экинчи кол деген компонент жалпы түрк (кыргыз) монгол тилдеринде дарыя, суу, өрөөн деген маанини түшүндүрөт.

Андыктан, Чаткал жана Чандалаш сууларынын Жаңы-Базар айылындагы чатта бири-бири менен кошулгандыгына байланыштуу чаттагы суу, чаттагы дарыя деген мааниде Чаткол деп өткөн мезгилдерде аталып келген. Андыктан, байыркы ча, чат деген сөздөргө кол (гол) кошулуп айтылып жүрүп, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташып Чаткал болуп өзгөрүп кеткен.

Мыякол-Сай Чаткал аймагынын тескей тарабындагы Жаңы-Кыштак айылынын жогор жагында жайгашкан сайдын жана суунун аты. Мыя (солodka) дарылык касиетке ээ болгон чөп өсүмдүгү. Бул өсүмдүктүн тамыры (кызыл) байыркы доорлордон ушул күнгө чейин адамдарды дарылоо багытында колдонулууда. Бул сайдын Мыякол деп аталып калышынын негизги себеби, ошол сайдагы суунун жээгинин эки тарабында тең «мыя» чөбүнүн өскөндүгүнө байланыштуу.

Ал эми Каранкол-Сай топоними Чаткал районундагы Курулуш жана Жаңы-Базар айылдарынын ортосунан орун алган сайдын, суунун аты. Бул топонимдин биринчи компонентинин маанисин аныктоо үчүн биз кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө кайрылып, анда бул сөз «ээн калган» деген маанини билдирерин тактадык [5, 473-б.]. Ошол себептен, кандайдыр бир аймакта жашоо белгилери байкалбай, кыбыр эткен жанды учуратууга мүмкүн болбогон көрүнүштү сүрөттөө үчүн кыргыз тилинде каран деген сөз колдонулат. Ошон үчүн, бул көп манилүү каран деген сөз жер-суу аттарына карата ээн жер, ээн калган жер деген мааниде пайдаланылат. Андыктан, Чаткал өрөөнүндөгү Каранкол деген топоним (топонимдер) ээн жердеги суу, ээн сайда аккан суу дегенди билдирет.

Чоңкол, Чаткал тоо кыркаларынын түндүк тарабында орун алган Кош-Арт жайлоосундагы кыштоонун аты. Чоңколдо өткөн мезгилдерде бир нече булактардын суулары биригип чоң сууну пайда кылган. Бүгүнкү күндө ал булактар соолуп, жылжыган сууларды гана көрүүгө болот. Бирок, бул жерде бир мезгилдерде чоң суу болгондугун анын эски нугу (суунун аккан изи) далилдеп турат. Ошон үчүн, анын байыркы доордон кабар берген Чоңкол деген аты азыр да бийик тоонун арасындагы кыштоону атоо аркылуу сакталып келет.

Мындан тышкары, Арашан-Булак, Каныш-Кыя айыл өкмөтүнө караштуу Айгыржал айылындагы Теке-Сүзгөн жайлоосунда Түз-Ашуу суусунун тескей тарабында тик беттин этегинен чыккан (үч) булактын аты. Арашан кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «Жылуу, ысык суу чыккан булак, даарылык касиети бар булак» деп берилген [5, 84-б.].

Гидронимдин негизин түзүп турган арашан гидроформанты монгол топонимиясында кеңири тара-

ган рашаан «дары суу, касиеттүү суу» маанидеги топоформаттын варианты болуп саналат [8, 65-б.].

Жергиликтүү элдин айтуусунда, бул булак дарылык касиетке ээ болгон булак катары Чаткал аймагына өткөн доорлордон эле белгилүү.

Талкууга алынган топонимдер, деги эле кыргыз жана монгол тилдеринин жаралуу тарыхы бүгүнкү күндө да кызуу талаш-тартыштарды жаратып келет.

Э.В. Севортян өз учурунда түрк-монгол тилдерин иликтеп «Вся проблема тюрко-монгольских языковых отношений у этой части монголистов или же тюркологов нередко сводится к одному мучительному вопросу: кто же у кого заимствовал» деген пикирин айткан [6, 9-б.].

XX кылымдын улуу ойчулу Ч.Айтматов: «Ханзу жазууларында – биздин заманга чейинки III к. аягында «кыргыз» деген этноним тарыхта алгач ирет кездешет. Ал жазуулардан биз азыркы Маңгулиянын аймагындагы Кыргыз-Нур көлүнүн боюнда кыргыз эли жашаганын, өзүнчө улут болгонун билебиз... бул маалыматка караганда, «кыргыз» этноними түрк элдеринин эң алгачкысы болуп өзүнчө атка ээ болгон», – деп баса белгилеген [1, 293-б.].

Ушунун өзү, бул маселе илимде али чечиле элек, талаш маселелерден экендигинен кабар берип турат.

Бирок түрк, монгол тилдери алтай уясынын курамына кирген, түбү, теги бир тилдер экенин унут-

поо зарыл. Себеби, бул тилдер байыркы доорлордо тыгыз байланышта болгон учурда жаралган. Ошол үчүн, бул тилдерде шибеге, аймак, арал, канжыга, топчу, бука, айгыр, босого, таман, чеке, маңдай, ата, апа, балта, тегирмен, капкан ж.б.у.с. сөздөр төл сөз катары азыр да эки тилде бирдей колдонулуп келе жаткандыгын эч ким талаша албаган кашкайган тарыхый чындык. Мындай тарыхый чындыкты адилеттүү тактоо бүгүнкү күндө тилчи – илимпоздордун алдында турган чоң жумуш болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Аскада калган аңчынын зары. - Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 2001. - 293-б.
2. Акунов А.П., Раимбекова М. Азыркы кыргыз тили. Лексика. Бишкек., 2005. - 17-20-бб.
3. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе., 1977. - 53-б.
4. Информаторлор. Кыдыров А. 62 жашта, Козукулов И. 56 жашта. Чаткал району. Жаңы-Базар айылы. 2016-ж.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Редакторлор: Э. Абдулдаев Д. Исаев. 1 том, Фрунзе., 1984. - 473. 84-бб.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - М: 1974. - 9-б.
7. Түмөнбаева Ж. Манас эпосундагы монгол тилинен кирген сөздөрдүн сандык катышы. 2013. - 1-5-бб.
8. Шамшиев М.С. Лейлек топонимиясы. Филология илиминин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация. - Бишкек, 2006. - 84-б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Жунусов А.К.